

Методи визначення розміру компенсації моральної шкоди

І. П. Майстер

здобувач кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права

У статті розглядаються методи визначення розміру компенсації моральної шкоди, запропоновані у правовій доктрині. Звертається увага на те, що такі методи є невиправданими і будуть спричиняти лише труднощі у процесі їх практичного застосування. Тому розмір компенсації моральної шкоди має визначатися лише за законодавчою методикою, виходячи з обов'язку суду щодо врахування критеріїв та засад справедливості і добросовісності.

Ключові слова: моральна шкода, компенсація, поденний метод, посанкційний метод, презюмована моральна шкода, психологічна експертиза.

В статье рассматриваются методы определения размера компенсации морального вреда, предложенные в правовой доктрине. Обращается внимание на то, что такие методы являются неоправданными и будут вызывать только трудности в процессе их практического применения. Поэтому размер компенсации морального вреда должен определяться только по законодательной методике, исходя из обязанности суда, учитывать критерии и принципы справедливости и добросовестности.

Ключевые слова: моральный вред, компенсация, посуточный метод, посанкционный метод, презюмированный моральный вред, психологическая экспертиза.

The article basic methods for determining the amount of compensation for moral damage, proposed in legal doctrine. Attention is drawn to the fact that such techniques are not justified and will only cause difficulties in their practical application. It is concluded that the amount of compensation for moral damage shall be determined only on the legislative procedure, based on the duty of the court to take into account the criteria and principles of justice, fairness, reasonableness. And in case you can not establish the depth of physical and mental suffering of the victim should be given a psychological evaluation.

Keywords: *moral damage compensation methods, by the day, by the sanctions, presumption of moral damage, psychological examination.*

Відповідно до статті 3 Конституції України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека» – найвища соціальна цінність. Тому утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Україна, як правова держава, є гарантом захисту прав і охоронюваних законом інтересів людини, яка має право будь-якими не забороненими засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань (ст. 55 Конституції України). До таких способів захисту належить право на компенсацію моральної шкоди (ст. 23 ЦК України).

В умовах ринкової економіки та законодавчого закріплення права фізичних осіб на компенсацію моральної шкоди у разі її завдання особистим немайновим правам і благам, залишається невирішеним питання про методи визначення розміру такої компенсації. Його актуальність зумовлена тим, що визначення розміру компенсації моральної шкоди законодавець відносить до компетенції суду.

Тобто специфіка компенсації моральної шкоди полягає у тому, що суд признає конкретний розмір моральної шкоди на підставі своєї суб'єктивної позиції. Така ситуація породжує відсутність однозначної позиції судів щодо вирішення цього питання та труднощі у кількісній оцінці розміру моральної шкоди.

У цивільному праві проблеми компенсації моральної шкоди досліджували у своїх працях С. А. Беяцькій, О. В. Грищук, І. М. Забара, О. М. Ерделевський, М. М. Малєїна, М. С. Малєїн, Т. В. Ліснїча, О. В. Крикун, Л. О. Корчевна, Н. В. Павловська, В. П. Паліюк, В. Д. Примаєк, Р. О. Стефанчук, В. Д. Чернадчук, М. Я. Шиминова, С. І. Шимон та ін. Водночас, незважаючи на таку наукову популярність, інститут компенсації моральної шкоди все ще залишається недостатньо вивченим, особливо це стосується методів визначення компенсації моральної шкоди. Наукові дослідження стосуються аналізу цивільного законодавства першого десятиліття часів незалежності України, коли дефініція «моральна шкода» була новою для нашої правової системи, або компенсації моральної шкоди, завданої окремим цивільним правам.

Питання комплексного дослідження методів визначення компенсації моральної шкоди є актуальним, що зумовлює доцільність його розгляду на рівні наукової статті.

У юридичній літературі виокремлено такі методи визначення компенсації моральної шкоди.

На засадах кримінального судочинства ґрунтується методика, запропонована В. Я. Понарїним, який визначив два методи оцінки моральної шкоди: поденний і посанкційний [1, с. 84]. Суть застосування поденного методу полягає у тому, що пропонується брати до уваги кількість днів у році і вираховувати частку

щомісячного заробітку винного, що припадає на один день. Якщо суд прийде до висновку, наприклад, про необхідність стягнення з відповідача грошової суми у розмірі сімнадцятиденного доходу, то, знаючи його дохід, що припадає на один день, легко визначити загальну грошову суму як компенсації моральної шкоди. Застосування іншого посанкційного методу полягає у встановленні грошової компенсації за завдану моральну шкоду залежно від розміру санкції, передбаченої статтею Кримінального кодексу України (далі – КК України), за якою кваліфікується діяння підсудного. Отже, за кожний місяць позбавлення волі слід стягувати з винного один мінімальний місячний розмір оплати праці [1, с. 84].

Ідея В. Я. Понаріна про обмеження розмірів компенсації моральної шкоди, застосовуючи для цього санкції кримінального закону, віднайшла підтримку серед науковців. Так, на думку К. І. Голубева і С. В. Наріжного, така компенсація повинна здійснюватися в межах грошових сум, що співвідносяться з максимальним і мінімальним розміром кримінального покарання (у вигляді позбавлення волі або виправних робіт), передбаченими кримінальним законодавством за відповідний вид злочинів [2, с. 124]. При цьому слід враховувати два істотні моменти. По-перше, якщо відомості про особу злочинця (у разі завдання моральної шкоди злочинцем), передбачено у диспозиції статті кримінального закону як кваліфікуючої ознаки, визначення розміру компенсації моральної шкоди слід здійснювати з врахуванням кримінального покарання, передбаченого за аналогічне діяння, що не містить такої кваліфікованої ознаки. По-друге, якщо злочинцем одночасно порушено і майнові, і немайнові права потерпілого, визначення розміру компенсації за моральну шкоду слід здійснювати виходячи з покарання, пе-

редбаченого лише за відповідний злочин проти немайнових прав особи [2, с. 124]. Водночас конкретний розмір компенсації за завдану злочинцем моральну шкоду слід визначати грошима із врахуванням критеріїв, встановлених цивільним законодавством [2, с. 124].

На нашу думку, доцільність застосування обох методів оцінки моральної шкоди є сумнівною. Недоліки «поденного» методу вбачаються у двох моментах. По-перше, як бути у випадку, коли потерпілий не працює, наприклад, це малолітній чи неповнолітній, повнолітня дитина, яка навчається, недієздатна фізична особа або взагалі безробітна. По-друге, обчислення розміру моральної шкоди за цим методом призведе до того, що людина з більшим щорічним доходом буде отримувати відшкодування більше ніж той, хто отримує менший дохід. А це відповідно буде суперечити загальним принципам цивільного права та законодавства про юридичну рівність учасників цивільних правовідносин (ст. 1 ЦК України), а також справедливості, добросовісності та розумності (ст. 3 ЦК України). Тобто заможний від одержаного відшкодування моральної шкоди ще більше збагатиться, а бідний від такого відшкодування одержить лише йому «належне». По-третє, за таким методом відшкодування моральної шкоди буде здійснюватися лише грішми, тому потерпілий буде позбавлений можливості одержати відшкодування іншим майном або в інший спосіб.

Відносно можливості визначення розміру моральної шкоди за «посанкційним» методом слід зазначити таке. По-перше, застосування цього методу призведе до того, що цивільно-правова відповідальність буде виконувати, насамперед, каральну функцію, а не компенсаційну. Однак, лише компенсаційна функція забезпечує ефективний захист май-

нових прав і законних інтересів фізичних осіб. Як слушно зазначає А. Я. Риженков, компенсація правомірно визнається специфічним способом впливу на поведінку суб'єктів цивільного права, який відрізняється від інших способів обов'язком правопорушника відновити (компенсувати) порушене становище потерпілої сторони [3, с. 9]. Тому визначати розмір моральної шкоди залежно від суспільної небезпеки незаконного діяння буде суперечити ідеям приватного (цивільного) права. Про таку визначальну особливість цивільно-правової відповідальності вказував у своїх працях видатний дореволюційний український вчений К. А. Мітюков [4]. По-друге, застосування цього методу обмежується лише випадками завдання моральної шкоди злочинним діянням, тоді як у судовій практиці поширені випадки завдання моральної шкоди адміністративним, матеріальним чи цивільним правопорушеннями.

На засадах принципу адекватності (відповідності) побудував свою методику визначення розміру компенсації моральної шкоди О. М. Ерделевський. На його думку, співвідношення максимальних санкцій норм Кримінального кодексу найбільш об'єктивно відображає суспільну значимість благ, та доцільним буде використовувати таке співвідношення для визначення розміру відшкодування презюмованої моральної шкоди. Це дасть змогу врахувати вимоги розумності та справедливості. Така «криміналізація» буде відображати значимість прав і свобод особи, суспільну небезпеку їх протиправного знецінення [5].

В основу своєї методики О. М. Ерделевський поклав презюмовану моральну шкоду, тобто страждання, які має відчувати якась «середня», «нормально» реагуюча людина за вчинені щодо неї неправомірні дії. Тобто презюмована моральна шкода становить суспільну оцінку

протиправного діяння [5]. Учений запропонував математичну формулу, за якою має визначатися судом конкретний розмір компенсації моральної шкоди. Крім того, ним було в окремій таблиці наведено розміри компенсації презюмованої моральної шкоди.

На відміну від методики В. Я. Понаріна, яка могла застосовуватися лише до випадків завдання моральної шкоди злочинним діянням, методику О. М. Ерделевського вже можна застосовувати для визначення розміру презюмованої моральної шкоди й для незлочинних правопорушень. Так, розмір компенсації презюмованої моральної шкоди для незлочинних правопорушень визнавався рівнозначним розміру компенсації такої ж шкоди для видів злочинів, що завдавали аналогічної шкоди. Науковець пояснює свою позицію на такому прикладі: моральна шкода, завдана незлочинним завданням шкоди майну та іншим порушенням майнових прав споживачів, а також завдання моральної шкоди незаконними, але не злочинними діяннями і рішеннями органів влади і управління, враховувалися як такі, що відповідають моральній шкоді, завданій споживачу [5].

На нашу думку, слід підтримати прагнення О. М. Ерделевського виробити єдину методику, дотримуючись якої будь-який суд міг визначити розмір презюмованої моральної шкоди для кожного конкретного правопорушення, що дало змогу надалі, з урахуванням інших критеріїв, закріплених у законі, визначати розмір конкретної моральної шкоди. Як зазначав сам науковець, що застосування шкали компенсації презюмованої моральної шкоди може сприяти встановленню одностайності у правозастосовній практиці при визначенні розміру компенсації моральної шкоди в грошовій формі [5]. Водночас, як слушно зазначає Р. О. Стефан

чук, «безперечним «плюсом» цієї концепції є її простота у застосуванні» [6, с. 78].

Однак, запропонована вище методика визначення розміру моральної шкоди викликає низку заперечень щодо доцільності її застосування. Так, О. М. Кокун і С. М. Антосик убачають її вади у тому, що виглядають не зовсім обґрунтованими вихідні розміри компенсації, максимально можливий її розмір та коефіцієнти, що застосовуються. Також вони вважають, що у даному підході недостатня увага приділяється врахуванню психологічного аспекту [7, с. 88]. Подібні міркування висловлює і Р. О. Стефанчук, на думку якого, вказаний підхід також обмежує можливість отримання розміру компенсації моральної шкоди, оскільки максимальна сума такої компенсації може становити лише чотирикратний розмір від розміру зазначеної моральної шкоди, яка може бути завдана «середній людині» [6, с. 79].

Поряд із вищезазначеними недоліками методики О. М. Ерделевського, які були виділені науковцями, на нашу думку, доцільно було б зупинитися й на інших. По-перше, взявши за основу кримінальні санкції за скоєння злочинів та застосовуючи їх при визначенні розміру моральної шкоди, таким підходом автор фактично ототожнює цивільне правопорушення та кримінальний злочин, що є не допустимими у зв'язку з різним їх характером (суспільна небезпечність та суспільна шкідливість змішуються). По-друге, такий підхід обмежує випадки виникнення права у потерпілої особи на відшкодування моральної шкоди лише закріпленими у Кримінальному законі видами злочинних діянь. Про це й зазначає Р. О. Стефанчук, на думку якого, «вона суттєвим чином «криміналізує» розуміння моральної шкоди, оскільки ставить можливість такої компенсації в залежність від того, чи передбачене діяння, яким завдана мо-

ральна шкода у кримінальному кодексі, чи ні» [6, с. 79]. По-третє, позбавляє можливості визначати розмір моральної шкоди, завданої юридичній особі, оскільки суб'єктом злочину може бути лише фізична особа (ст. 18 КК України).

Заслуговує на увагу також методика, розроблена вітчизняними психологами О. М. Кокунем і С. М. Антосиком, які запропонували визначати розмір моральної шкоди на підставі психологічної експертизи за формулою: за 100-бальною шкалою оцінювалася величина кожного з виділених ними 7 психотравмуючих факторів, таких, як: 1) інтенсивність психотравмуючого впливу і викликане ним відхилення у психофізіологічному стані потерпілого (інтенсивність та тривалість психічних страждань; порушення психічних процесів, функцій, властивостей, якостей; порушення фізіологічних параметрів, погіршення здоров'я; ступінь зворотності-незворотності негативних відхилень, строки відновлення і його прогноз); 2) величина шкоди, що спричинена соціальному престижу і діловій репутації потерпілого; 3) ступінь порушення життєвих планів та перспектив; 4) ступінь порушення професійних планів та перспектив; 5) розмір матеріальної шкоди; 6) негативний вплив обставин, що виникли внаслідок протиправних дій на близьких родичів і знайомих; 7) можливі негативні аспекти подальшої поведінки відповідача [7, с. 89-90]. На їх думку, кожен із вказаних факторів (при його наявності у конкретному випадку) обумовлює різні за інтенсивністю психічні переживання. Усі вони можуть бути джерелом психотравмуючого впливу на особу і породжувати своєрідну «ланцюгову реакцію» психотравмуючого характеру [7, с. 89-90]. Незважаючи на можливість одержання за допомогою цієї методики детальної оцінки психотравмуючого наслідку для потер-

пілого, водночас вважаємо, що повністю відкидати оцінку правових факторів не можна. Мова йде про необхідність обов'язкового врахування виду правопорушення, способу вчинення правопорушення, обставин зменшення та збільшення розміру моральної шкоди, а також сутності позовних вимог потерпілого тощо. Крім того, визначати розмір відшкодування моральної шкоди суд зобов'язаний на загальних засадах цивільного законодавства.

Найбільше відповідає цивільно-правовій природі методика визначення розміру моральної шкоди, запропонована Р. О. Стефанчуком, яка носить певний комплексний характер і складається з першого «загального» (гарантованого) рівня і другого – рівня «експертного» [6, с. 80-81].

Перший загальний (гарантований) рівень визначення розміру компенсації моральної шкоди ґрунтується на запропонованому О. М. Ерделевським принципі «середньої людини». Суттєва відмінність тут повинна полягати в тому, зазначає Р. О. Стефанчук, що в основі підходу повинна лежати не протиправна поведінка, якою завдається шкода фізичній особі, а те особисте немайнове право (блага), яке було порушене внаслідок протиправної поведінки. І тому залежно від різновиду особистого немайнового права (блага) повинна бути запропонована система «середньої (презюмованої) моральної шкоди» із виділенням мінімального та максимального розміру компенсації моральної шкоди для кожного із таких прав (благ). В основі вироблення такої системи розміру компенсації «середньої (презюмованої) моральної шкоди» могли б стати такі параметри, як: вид особистого немайнового права (блага), яке було порушено; характер правопорушення; наявність причинно-наслідкового зв'язку; ступінь вини особи, яка завда-

ла моральної шкоди (якщо вона є підставою для компенсації). Для встановлення кінцевого розміру цієї гарантованої компенсації середньої (презюмованої) моральної шкоди у визначених законом мінімальних та максимальних розмірах суд може застосувати критерії збільшення чи критерії зменшення розміру компенсації моральної шкоди [6, с. 80].

Другий рівень (експертний) науковець пропонує застосовувати тоді, коли потерпілий не задоволений встановленим «гарантованим» у законодавстві розміром компенсації моральної шкоди. Тоді він може мати право на «експертне» (кваліфіковане) визначення розміру компенсації моральної шкоди, яке повинно відбуватись на підставі відповідної психолого-психіатричної експертизи, де повинні бути встановлені індивідуальні характеристики потерпілої особи, зокрема: глибина фізичних та душевних страждань; наслідки фізичних та душевних страждань; наявність функціональних розладів організму; істотність вимушених змін у житті; інші індивідуальні особливості потерпілого, тобто все те, для розуміння чого потрібні спеціальні знання [6, с. 80-81].

Слід підтримати ідею Р. О. Стефанчука про дворівневу методику визначення розміру моральної шкоди, де ним фактично об'єднано правові та психологічні моменти. Науковець слушно наголошує на необхідності першочергового врахування виду особистого немайнового права (блага), яке було порушене, а не виду протиправної поведінки. Така позиція повністю відповідає цивільно-правовій природі відповідальності за завдану шкоду, а не залежить від виду протиправного посягання (що характерно для кримінального права). Таку позицію займає й законодавець, який відносить відшкодування моральної (немайнової) шкоди до способів захисту цивільних прав та інтересів (п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України).

Водночас із деякими моментами, запропонованими науковцем, погодитися не можна. Зокрема, незрозумілим є критерій віднесення до системи розміру компенсації «середньої (презюмованої) моральної шкоди» такого параметра, як наявність причинно-наслідкового зв'язку. У такому підході науковець змішує умови цивільно-правової відповідальності за завдану моральну шкоду (якою виступає причинно-наслідковий зв'язок) і критерії оцінки розміру моральної шкоди. Установлення причинно-наслідкового зв'язку дозволяє визначити суб'єкта відповідальності, однак у жодній мірі не буде впливати на розмір відшкодування моральної шкоди. Спірним є також віднесення до параметрів оцінки моральної шкоди ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, оскільки у цивільному праві має значення лише факт наявності вини, тоді як форма і ступінь вини завдавача шкоди впливають

на розмір відшкодування лише як виняток із загального правила про відшкодування шкоди у повному обсязі.

На нашу думку, наведені вище методи визначення розміру компенсації моральної шкоди є невиправданими та будуть спричиняти лише труднощі у процесі їх практичного застосування. Водночас є низка й спірних питань щодо доцільності їх застосування при вирішенні цивільно-правових спорів у зв'язку з їх значною «криміналізацією». Тому вважаємо, що розмір компенсації моральної шкоди повинен визначатися лише за законодавчою методикою, виходячи із обов'язку суду щодо врахування критеріїв, закріплених у ч. 3 ст. 23 ЦК України та доповнених і роз'яснених у постанові Пленуму Верховного Суду України № 4. А у разі неможливості встановити глибину фізичних і душевних страждань потерпілого призначати психологічну експертизу.

Список використаної літератури

1. *Понарин В. Я.* Защита имущественных прав личности в уголовном процессе России / В. Я. Понарин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1994. – 192 с.
2. *Голубев К. И., Нарижный С. В.* Компенсация морального вреда как способ защиты неимущественных благ личности / К. И. Голубев, С. В. Нарижный. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2001. – 302 с.
3. *Рыженков А. Я.* Компенсационная функция советского гражданского права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Я. Рыженков. – Саратов, 1981. – 15 с.
4. *Митюковъ К. А.* Compensatio (ея історія и теорія) : Пробная лекція, читання въ присутствіи Юридическаго факультета Университета св. Владимира 22 апреля 1900 года / К. А. Митюковъ. – Киевъ : Типографія Императорскаго Университета св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкаго, 1900. – 11 с.
5. *Эрделевский А. М.* Моральный вред и компенсация за страдания : научно-практическое пособие / А. М. Эрделевский. – М. : Изд-во БЕК, 1998. – 188 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ex-jure.ru>
6. *Стефанчук Р. О.* Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав: проблеми та шляхи вирішення / Р. О. Стефанчук // Університетські наукові записки. – 2007. – № 1(21). – 67-83.
7. *Кокун О., Антосик С.* Моральна шкода і критерії її визначення у позовах до засобів масової інформації / О. Кокун, С. Антосик // Матеріали науково-практичної конференції «Судова практика у справах за позовами до ЗМІ» від 13-14 травня 1999 року : 2 т. – К. : Міжнародний фонд «Відродження» ; Інформаційний прес-центр IREX ПроМедія, 1999. – Т. 1. – С. 89-94.